

Leszakadóban: a romák társadalmi helyzete a mai Magyarországon

Bernát Anikó

1. Bevezető

A magyarországi roma¹ népesség kedvezőtlen társadalmi és gazdasági helyzete és ebből fakadóan leszakadása gyakori téma a közbeszédben, de az eszmecsere gyakran nélkülözi az adatokat. Ebben a tanulmányban igyekszünk összeszedni a romák helyzetét bemutató legfrissebb indikátorokat az oktatás, a foglalkoztatás, a lakhatás és az egészségi állapot területén.²

A téma jelentősége nem kérdéses: becslések szerint az ország lakosságának kb. 6-7%-át kitevő roma lakosság a társadalom legszegényebb, leginkább kirekesztett, azaz összességében legsérülékenyebb csoportja. A cigányok és a többségi társadalom közti különbség a rendszerváltás óta lényegében folyamatosan nő, főként a cigányság lakóhelyi szegregációja és a társadalmi tér egyéb szegmenseiben, elsősorban az oktatás területén érzékelhető elkülönülés miatt. Emellett a romák iskolai és munkaerő-piaci pozíciója továbbra is gyenge, ami a szegénység tartós fennmaradásához és mélyüléséhez vezet. Mindez gyakran párosul a romákat körülvevő negatív, nem ritkán ellenséges légkörrel, ami a többségi társadalom nagyobb része felől érkező előítéletekben és diszkriminációban testesül meg, tetézve mindezt azzal, hogy a romák az elmúlt évtizedben a szélsőjobbaldali mozgalmak céltáblájává váltak (Bernát–Juhász–Krekó–Molnár 2012). Hiába a civil és állami tevékenységek a roma integráció területén, az összképen ezek a programok se igen javítanak.

Az alábbiakban a magyarországi roma társadalom helyzetét az elérhető legfrissebb adatokra támaszkodva mutatjuk be, egyes esetekben más kelet-európai országokkal összehasonlítva; felhasználjuk a *2011. évi Népszámlálás*, a szintén 2011-es európai átfogó *FRA/UNDP/Világbank/EU Regionális Ro-*

¹ A tanulmányban a „roma” és „cigány” terminust egymás szinonimájaként használjuk.

² Ennek a tanulmánynak egy korábbi verziója az Emberi Erőforrások Minisztériumának Társadalmi Felzárkóztatásért Felelős Államtitkársága megbízásából készült *A magyar társadalom helyzete és állapota a Nemzeti Társadalmi Felzárkóztatási Stratégia monitoring rendszerére alapján* című anyag részeként.

ma Kutatás (továbbiakban FRA–UNDP)³, az e tanulmány írásakor legfrissebbnek számító 2012-es *TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálat* és a 2013-as *KSH Munkaerő-felvételének (MEF)* romákkal kapcsolatos adatait (TÁRKI 2014). Ezek a kutatások nagyon különböző módszerekkel készültek és szintén egymástól nagyon eltérő módon definiálták célcsoportjukat, a romákat.⁴ A módszertani eltérések ellenére az itt felvázolt kép így is meggyőző arra nézve, hogy továbbra is rengeteg a tennivaló a magyarországi romák társadalmi befogadása és felzárkózása terén.

2. A romák körének és számának meghatározása

A romákkal kapcsolatos első kérdés, hogy mekkora a roma népesség (becsült) száma, de ehhez mindenképp azt kell tisztázni, hogy kit is tekintünk romának. A „Ki a roma?” több évtizedes kérdéskörében máig nincs valódi konszenzus sem a politikai-közéleti diskurzusban, sem pedig a társadalomkutatási gyakorlatban, habár jogi értelemben vannak fogódzkodók, és ezek egyértelműen az önmeghatározást részesítik előnyben. Ennek ellenére a roma népességhez való tartozást többféleképpen lehet meghatározni, és jelenleg

³ Ebben a kutatásban a romák mellett a környéken élő nem romák körében is folyt adatfelvétel, így az eredmények bemutatásakor a romákat nem a teljes népességgel, hanem a közelükben élő nem romák mintája alapján készült adatsorral tudjuk összehasonlítani. Bővebben lásd: UNDP/World Bank/EC – FRA (2012).

⁴ Bár az itt felsorolt kutatások mindegyike öndefiníció alapján (egyes kutatások a külső környezet besorolását emellett kiegészítésként is alkalmazva) azonosítja a romákat, mégis számottevő módszertani különbségekkel készültek ezek az adatfelvételek. Különböznek aszerint, hogy az egyes kutatások a roma identitást egy vagy két kérdéssel, azaz a többes identitásválasztásra alkalmas módon vizsgálták-e, illetve aszerint, hogy célzott romavizsgálatként vagy a teljes társadalomra fókuszálva, és azon belül a romákat egy alcsoportként elemezve teszik-e ezt, s ennek részeként más-más mintavételt alkalmazva jutottak el a válaszadókig. Emiatt eléggé különböző csoportokat fednek le a tanulmányban használt adatforrások. A Népszámlálás rendszeresen, így a legutóbbi 2011-es összeírásban is alábecsüli a cigány kisebbség számát a szakértői becslésekhez képest, ahogy ez más kelet- és közép-európai országokban is ismert jelenség. Ennek egyik fő oka az lehet, hogy a magukat cigánynak tartók egy része vonakodik felvállalni egy nagy állami adatgyűjtés során azt, hogy egy stigmatizált csoporthoz tartozik. Az FRA–UNDP-kutatás szintén a cigányság egy részét fedi csak le, mivel felülreprezentálja a szegényebb, szegregáltabb körülmények között élőket, ami a mintavételi technika jellegzetességeinek eredménye. A TÁRKI Háztartás Monitor és a KSH Munkaerő-felvétel egyaránt a teljes népesség egy alcsoportjaként vizsgálja a romákat, és így a válaszadók relatíve alacsony száma határolja be a statisztikai elemzés lehetőségeit. Meg kell említenünk még egy nagymintás, 2013-ban készült roma vizsgálatot, az NCSSZI–TÁMOP 5.4.1-12. kutatást, amely – a mintavétel, a vizsgált kérdések, a roma válaszadók körének meghatározása, valamint az önmeghatározásra lehetőséget adó kérdései szempontjából – alkalmatlan arra, hogy más adatokkal összevetve ebben a tanulmányban felhasználjuk azt.

több módszer is él egymás mellett a társadalomkutatás területén. A két fő irány közül az egyik az önmeghatározás – ekkor az egyén mondja meg, hogy egy adott kisebbséghez, például a cigánysághoz tartozónak vallja-e magát. A másik módszer a külső személy vagy csoport általi meghatározás – ekkor valaki más mondja meg a válaszadóról, hogy egy adott csoport tagjának, például cigánynak tartja-e őt. Ez utóbbi gyakorlat mögött gyakran az az érvelés áll, hogy a romákat a nem roma környezet besorolása alapján érheti hátrányos megkülönböztetés, és ekkor a diszkrimináció „elkövetője” nem számol azzal, hogy a másik fél magát romának tartja-e vagy sem. A szociálpolitikai programok és a népszámlálások során jogi és logikai okokból az önmeghatározás szerinti besorolás alkalmazása a jellemző. A társadalomkutatási gyakorlat a két megközelítést egyaránt alkalmazza, a módszertani vagy a kutatási kérdés tartalma szerint választva az önbesorolás vagy a külső besorolás közül, bizonyos esetekben pedig egyszerre mindkét megközelítést hasznosítja.

Az önbesorolás kapcsán hosszú ideig csak egyetlen nemzeti-etnikai identitás megadásának lehetőségét kínálta mind a Népszámlálás⁵, mind pedig általában a társadalomkutatási gyakorlat, de a 2000-es években egyre elterjedtebb lett a többes identitást megengedő kérdéstípus. Hogy valakinek nem csak egyféle nemzeti-etnikai identitása lehet, az a kisebbséghez tartozók jelentős részének mindennapi tény, így az etnikai-kisebbségi hovatartozást többes – jellemzően kettős – kérdéssel vizsgáló kutatások életszerűbb eredményt adhatnak. Ezt alkalmazza már többek között a tanulmány során használt adatforrások közül a legutóbbi, 2011-es Népszámlálás és a 2012-es TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálat is (utóbbi a külső besorolási kérdést is felteszi az önbesorolás mellett).

Az utóbbi évtizedekben tehát többféle megközelítéssel készültek felmérések a romákról, és az említett módszertani különbségek önmagukban is jelentős különbségeket okozhatnak a cigányság helyzetéről mutatott kép, és azon belül a romák becsült számában és arányában, ahogy az *1. táblázat* is mutatja. Ezen felül természetesen egyéb módszertani jellemzők, különösen a mintavétel módja és az itt bemutatott bő egy évtized alatti természetes népesség-szám-változás is szerepet játszik a becslések eredményeinek eltéréseiben, sőt a 2011-es Népszámlálás esetében még egy válaszdásra ösztönző kampány is zajlott a cigány lakosság körében. Összességében 2001 óta az egyes Népszámlálások és kutatások 190 ezer és 600–650 ezer közé tették a magyarországi romák számát, ami jellemzően 2–6%-a a teljes lakosságnak.

⁵ A 2001-es Népszámlálás több kérdést alkalmazott ugyan a nemzetiségi kisebbségi témakörben, de identitás jellegűt csak egyet, a többi kulturális, nyelvi, családi kötődést vizsgált.

1. táblázat. *A magyarországi romák becült száma és aránya a teljes népességen belül a 2000-es években a népszámlálások és különféle módszertannal készült kutatások alapján*

Év	Adatforrás	Módszer – identitás-kérdések irányultsága és száma	Romák (becült) száma (fő)	Romák (becült) aránya (%)
2001	Népszámlálás	egy kérdés, önbesorolás	190 000	1,9
2011	Népszámlálás	kettős kérdés, önbesorolás	315 000	3,2
2003	Cigánykutatás (Kemény 2004)	külső besorolás – becslés	600 000 (520 000–650 000)	6,0
2012	TÁRKI Háztartás Monitor ⁶	(1) kettős kérdés, önbesorolás – becslés	440 000 (420 000–460 000)	4,4
		(2) (további kérdésként) külső besorolás – becslés	210 000 (200 000–220 000)	2,1
		Összesen (1+2)	650 000 (620 000–680 000)	6,5

A 2011. évi Népszámlálásban 315 ezer fő vallotta magát cigány (romani, beás) nemzetiségűnek, ami a 10 198 351 fős teljes magyar népesség 3%-át teszi ki. Az 1990-es Népszámlálásban 143 ezer fő tartotta magát cigánynak, míg a 2001-es census során 205 ezer fő a nemzetiségi, anyanyelvi vagy a családi, baráti körben használt nyelv alapján cigány identitásúak száma; a magukat csak nemzetiségi alapon cigánynak vallók száma 190 ezer fő volt. Ez utóbbi kérdés, azaz csak a nemzetiségi alapú identitás felel meg a 2011-es Népszámlálás kérdésfeltevésének, ám mivel ott ezt kétszeresen kérdezték, így ennek tudatában csak nagyon óvatosan lehet a két eredményt összevetni, és a több mint 50%-os emelkedést értelmezni. A módszertani okon, azaz a megduplázott identitáskérdésen kívül a cigányok számának növekedésében még legalább két fontos tényező játszhatott szerepet. Az egyik a természetes népességnövekedés, a másik pedig az, hogy a 2011. évi Népszámlálást megelőzően, a korábbi hasonló adatfelvételektől eltérően, egy erőteljes országos civil kampány indult, amely a roma lakosságot arra ösztönözte, hogy vála-

⁶ A táblázatban szereplő adatfelvételek közül a TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálata – a többi kutatással ellentétben – nem célozta meg a romák számának becslését, de az alkalmazott kérdések alapján becslés adható ebből az adatbázisból is.

szolja meg az amúgy nem kötelezően megválaszolható nemzetiségi kötődésre vonatkozó kérdést, és vállalja cigány identitását.

Közismert, hogy a kisebbségek, köztük a romák számát általában alulbecslik a népszámlálások, nemcsak Magyarországon, hanem számos más európai országban. Magyarországon, kifejezetten a cigány lakosság létszámbecslését célzó kutatásokat Kemény István vezetésével folytattak először. Ezek alapján a magyarországi cigány lakosságot a cigány háztartásokban élők számával mérve 1971-ben kb. 320 ezerre, 1993-ban 468 ezer körülire, 2003-ban pedig 520 ezer és 650 ezer közöttire tehetjük (Kemény 2004).

3. Főbb demográfiai jellemzők

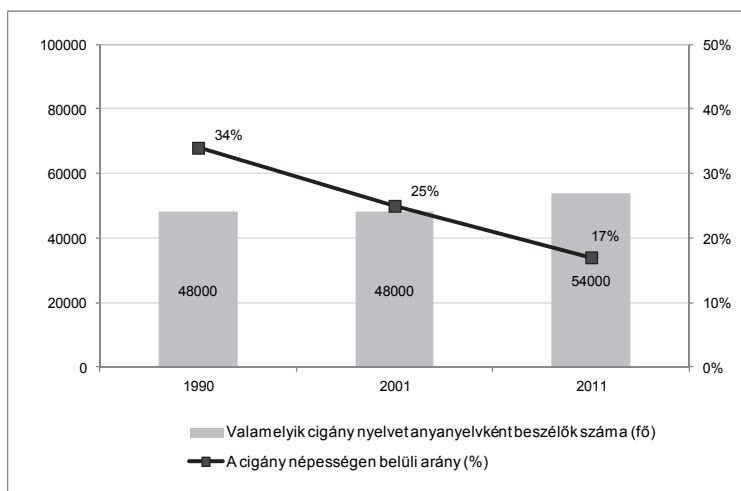
A 2011-es Népszámlálás alapján anyanyelvként a magát cigánynak vallók 17%-a (54 ezer fő) beszél valamilyen cigány nyelvet. 1990-ben és 2001-ben egyaránt 48 ezren jelöltek meg cigány nyelvet anyanyelvükként, ami 1990-ben a cigány nemzetiségűek egyharmadát (34%), 2001-ben pedig egynegyedét (25%) jelentette. A cigány nyelvet anyanyelvként beszélők aránya tehát a cigányságon belül folyamatosan csökken annak ellenére, hogy 1990 és 2001, illetve 2011 között nominálisan 12%-kal nőtt a cigány anyanyelvűek száma (1. ábra). A cigány nyelvet emellett 61 ezren beszélnek családi, baráti közösségekben. Összességében akár anyanyelvként, akár azon túl, második-harmadik nyelvként 87,5 ezren beszéltek valamelyik cigány nyelvet 2011-ben, akik a magyarországi cigány népesség 28%-át teszik ki.

Életkori szempontból a cigány lakosság kifejezetten fiatal, különösen a teljes népességhez viszonyítva. A Népszámlálás adatai szerint tízből három roma (33%) gyermekkorú, azaz legfeljebb 14 éves (szemben a teljes népesség 14,6%-ával), míg tízből további négyen (43%) 15–39 évesek (a teljes népesség 34%-ával összevetve). A 40–59 évesek aránya már csak 20%, a 60 éves és idősebb népességé pedig 4,6% a cigányok körében, míg a teljes népességen belül jóval magasabb, 28% és 24%, azaz a nem romákhoz képest közel ötszörös a legidősebb roma kohorsz aránya. Mindez azt is jelenti, hogy a cigány lakosság háromnegyede (75%) fiatalabb 40 évesnél, míg a teljes népességnek alig a fele (49%).

A roma lakosság mintegy fele községben lakik (53%), további közel egyharmaduk (31%) pedig kisebb városokban, azaz ötből legalább négy roma jellemzően kis- vagy közepes méretű településen él ma Magyarországon, míg csupán 17%-uk lakik nagyvárosban. Ezen belül is nagyobb arányban laknak a romák megyeszékhelyeken, illetve megyei jogú városokban (9%), mint Budapesten (6%). Említésre méltó, hogy alig találunk eltéréseket életkor szerint

a lakóhely településtípusa kapcsán; csupán a gyerekek (15 év alattiak) élnek valamivel az átlag feletti arányban községekben (56%) és ennek megfelelően valamivel az átlagos szint alatt van a nagyvárosokban (12%).

1. ábra. Cigány nyelvek használata a népszámlálások alapján 1990 és 2011 között (fő, %)

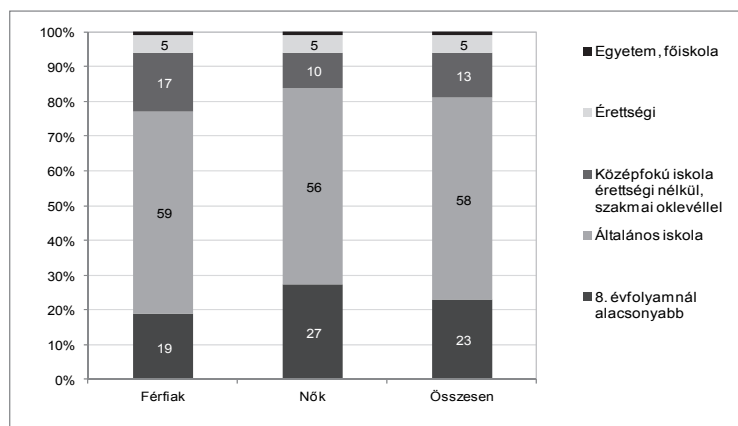
Forrás: A megfelelő évi Népszámlálási adatok (KSH 2011) alapján..

4. Oktatás

A roma népesség társadalmi leszakadásának egyik legfontosabb oka a nagyon alacsony iskolai végzettség. A Népszámlálás szerint 2011-ben a 15 évesnél idősebb romák 58%-a legfeljebb általános iskolát végzett, további negyedük-ötödük (23%) viszont nem fejezte be a 8 általánost, azaz a roma népesség négyötöde (79%) legfeljebb alapfokú végzettségű. Középfokú végzettséget érettségi nélkül 13%-uk szerzett, de a szakmai képzéssel rendelkező, azaz az alapfokú végzettségüknél magasabbban iskolázott egyötödnyi roma népességnek kétharmada legfeljebb szakmunkás-bizonyítványt szerzett, érettségit nem. Mindez azt is jelenti, hogy a romák 90%-ának iskolai végzettsége olyan alacsony, amellyel nagyon nehéz tartós és legális munkát szerezni a mai magyar munkaerőpiacon. A legalább 15 éves romák mindössze 5%-ának a legmagasabb befejezett iskolai végzettsége érettségi, és csupán 1%-

uknak van diplomája. A nők körében ennél még rosszabb a helyzet: 27%-uk nem fejezte be az általános iskolát szemben a férfiak 19%-ával, míg a legfeljebb 8 osztályt, illetve szakmunkás végzettséggel rendelkezők körében 3, illetve 7 százalékponttal maradnak el a férfiaktól. Ugyanakkor a magasabb végzettségűek, azaz az érettségizettek és a diplomások körében már nincs e tekintetben különbség a nők és férfiak között (2. ábra).

2. ábra. A 15 éves és idősebb roma népesség iskolai végzettsége nemek szerint a 2011-es Népszámlálás alapján (%)

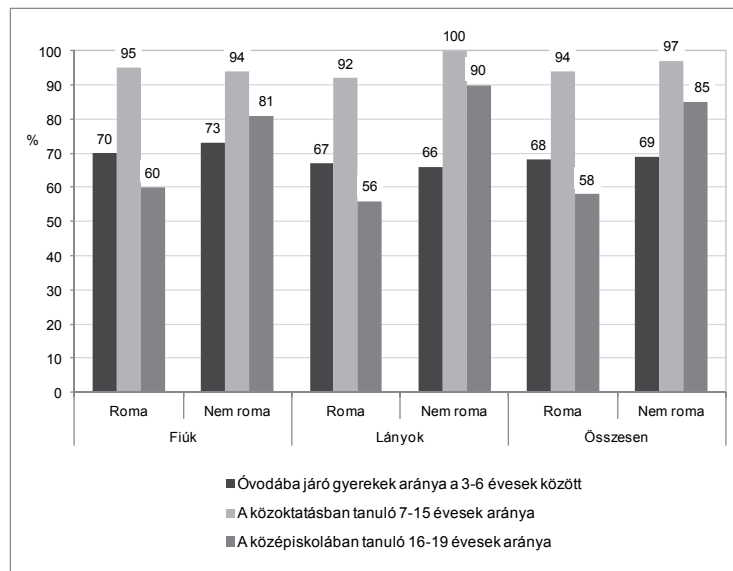

Forrás: 2011. évi Népszámlálás adatai alapján (KSH 2011).

Az iskolai hátrányok egyik oka lehet, hogy az oktatási rendszer egyes fokozatain alacsonyabb a roma diákok beiskolázási aránya, de ennek különbsége az óvoda és az általános iskola szintjén még nem jelentős (3. ábra). A 3–6 éves gyerekek kétharmada járt óvodába 2011-ben a FRA–UNDP-kutatás szerint; a romák és a környékükön élő nem romák között lényegében nincs eltérés (68% és 69%), ahogy az általános iskolába járó 7–15 évesek arányában is igen kicsi különbség a két csoport között: a korcsoportba tartozó roma gyerekek 94%-a, a nem romáknak pedig 97%-a járt ekkor iskolába. A számottevő eltérés a 16–19 éves korcsoportban jelentkezik: a roma diákok 58%-ával szemben a nem romák 85%-a jár valamilyen oktatási intézménybe. A fiúk és lányok közti különbség is ezen az iskolai szinten a legjelentősebb, különösen a lányok körében: míg a 16–19 éves roma lányok alig több mint fele (56%) jár iskolába ebben az életkorban, addig a nem roma lányok köré-

ben 90% az arányuk. A fiúk között is jelentős, de ennél valamivel kisebb, 20 százalékpont körüli különbséget találunk (roma fiúk 60%, nem roma fiúk 81%).

3. ábra. Beiskolázási arányok a roma és a környékükön élő nem roma tanulók körében a közoktatás egyes szintjein nemek szerint, 2011 (%)

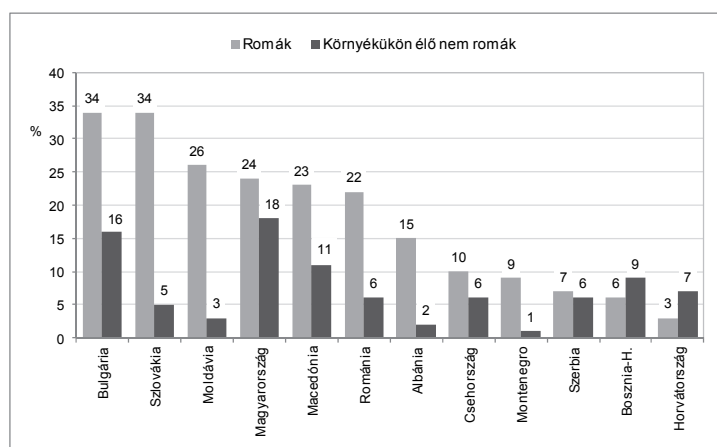
Forrás: UNDP/World Bank/EC – FRA (2012)

Bár az elmúlt évtizedeket általánosságban jellemző oktatási expanzió a roma fiatalokra is kiterjedt, ez azonban főként azt jelenti, hogy ma már nem az általános iskola befejezése az igazi határ, és nem is itt keletkezik a roma és nem roma fiatalok közötti különbség nagyobb része, hanem az érettségi megszerzésénél, így a munkaerő-piaci esélyeket tekintve a helyzet továbbra is kedvezőtlen. Pontos láttelepet ad erről Hajdu Tamás, Kertesi Gábor és Kézdi Gábor tanulmánya ebben a kötetben (Hajdu–Kertesi–Kézdi 2014), amelyben összehasonlítják a 2012-ben közel 40 éves (1974-ben született) és 20 év körüli (1991-ben született) kohorszokat a 20–21 éves korukra elért iskolai végzettségük alapján. Bár hatalmas változásokat tapasztalunk a roma fiatalok iskolázottságának javulása terén az elmúlt húsz évben, de mivel a nem roma

kortársak körében is jelentősen emelkedett a magasabb végzettségűek aránya, a nagy különbségek megmaradtak a roma és nem roma fiatalok között, csak épp más iskolai szinten jelentkeznek. Ma ugyanis már a romák nagytöbbsége a nem romáktól alig elmaradó mértékben (93% és 99%) 20–21 éves korára elvégzi ugyan az általános iskolát, ami óriási felzárkózás a két évtizeddel ezelőtti 2,5-szeres nem roma előnyhöz képest, és bár a középiskola befejezési arányai is nagymértékű növekedést mutatnak mindkét csoportban az elmúlt húsz év alatt, de az olló jóval nyitottabb, és a valódi különbségek itt válnak láthatóvá. Míg az 1974-es kohorsz roma tagjainak csupán 6%-a fejezett be középiskolát és 0,7%-a érettségizett, addig a nem romák körében 67% és 37% e két csoport aránya. Az 1991-es kohorszban viszont már a romák közel fele, 46%-a bejezett be 20 éves korára középiskolát és 22%-uk szerzett érettségit, de a nem romák körében 90% és 74% ugyanez az arány. Mindez természetesen továbbgyűrűzik a felsőoktatásra is: az idősebb kohorsz nem roma tagjainak harmada (34%) tanult 20 éves kora körül felsőoktatásban, míg a romák alig huszada (4%). Az iskolatípusok szerinti megoszlásban azonban egyértelmű, hogy a romák a rosszabb munkaerő-piaci és jövedelmi helyzetet előrevetítő szakiskolai, érettségi nélküli középiskolákban dominálnak, így az utóbbi évtizedek jelentős mértékű iskolai felzárkózása ellenére is számottevő mértékben számolhatnak majd hátrányokkal felnőtt életük során. (Hajdu–Kertesi–Kézdi 2014)

Az iskolai pályafutás rövidege nem csupán Magyarországon, de Kelet-Európa más országaiban is igen jelentős méreteket ölt. Ha a szokásos iskolai lemorzsolódás indikátorokhoz képest egy kicsit magasabban húzzuk meg a határt, akkor azt látjuk, hogy a Csehországtól Albániáig tartó kelet-európai régió minden országában a roma fiatalok döntő többsége 18 éves korára már nem tanul, és ez a romák körében jóval elterjedtebb minden országban, mint a környékükön élő nem roma diákok között (FRA–UNDP-kutatás; Ivanov–Kagin 2014). 2011-ben a roma 18–22 évesek legalább 90%-a nem vett részt iskolai vagy más képzésen Albániában, Csehországban, Moldovában, Montenegróban, Románában és Szlovákiában. Hasonlóan rossz a helyzet Magyarországon, valamint Bosznia-Hercegovinában, Bulgáriában, Horvátországban, Macedóniában és Szerbiában, ahol a roma diákok 85-89%-a nem tanul 18 éves korára. Magyarországon a 18–22 éves roma fiatalok 86%-a, a közelükben élő nem roma kortársaiknak pedig 57%-a nem jár iskolába, és ezzel jelentősen csökkennek esélyeik egy tartós és valódi megélhetést nyújtó állásra (4. ábra).

4. ábra. A 18–22 éves korában se iskolai, se más képzésben részt nem vevő roma és a környékükön élő nem roma diákok aránya Kelet-Európában, 2011 (%)

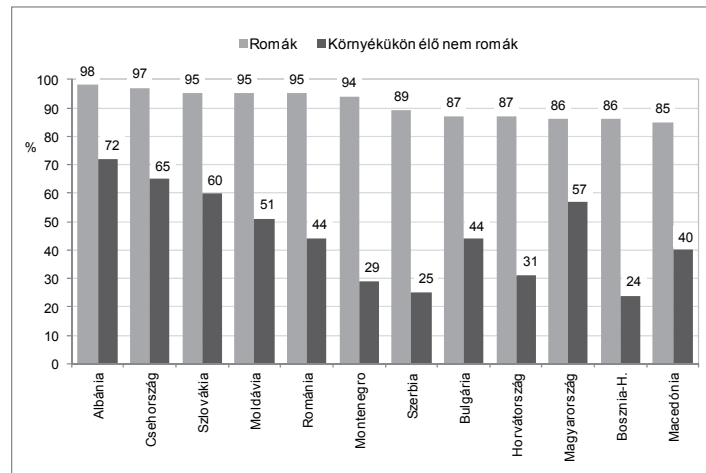
Forrás: Ivanov–Kagin (2014: 37)

A roma diákok többségének sikertelen iskolai pályafutása mögötti számos ok közül az egyik legfontosabb az iskolai szegregáció. Az FRA–UNDP-kutatás adatai szerint – amely a mintavétel sajátosságai miatt eleve felülreprezentálja a szegregáltabb, szegényebb környékeken lakókat, így egyfajta felső becslést ad – 2011-ben a 7–15 éves roma diákok negyede (24%), a közelükben élő azonos korú nem roma diákoknak pedig a hatoda (18%) járt romatöbbségű iskolába Magyarországon, amellyel kelet-európai összehasonlításban az élmezőny végéhez tartozunk. Legmagasabb arányban Bulgáriában és Szlovákiában tanulnak szegregált iskolákban a roma gyerekek, minden harmadik roma diák (34–34%) tartozik közéjük, őket Magyarország mellett Moldova, Macedónia és Románia követi, ahol a roma gyerekek körülbelül negyede tanul romatöbbségű iskolákban. (Ivanov–Kagin 2014, 5. ábra)

A szegregált iskolák mellett a roma diákok iskolai sikertelenségének további fontos oka a speciális osztályokba, illetve iskolákba irányítás gyakorlata, amely igen gyakran indokolatlan, így olyan roma diákok is csökkentett tantervű és minőségű oktatást kapnak, akiknek ez nem lenne szükséges. A FRA–UNDP-kutatás adatai szerint a 7–15 éves magyarországi roma diákok 9%-a jár speciális iskolába. A környező országok közül Csehországban a roma általános iskolások 17%-a, Szlovákiában pedig 11%-uk tanul ilyen

iskolákban, míg Szerbiában és Horvátországban egyaránt 7% (Brüggemann 2012).

5. ábra. Szegregált iskolákba járók aránya: a 7–15 éves roma és a környékükön élő nem roma diákok aránya a romatöbbségű iskolákban Kelet-Európában, 2011 (%)

Forrás: Ivanov–Kagin (2014: 38)

Az alacsony végzettség a romák körében kétszer olyan gyakori, mint a nem romák között: a MEF szerint 2013-ban az aktív korú (15–64 éves) népesség közel fele, 48%-a nem rendelkezett érettségivel, de míg a nem romák körében ez az arány valamivel alacsonyabb az átlagos szintnél (46%), addig a romák körében annak kétszerese, 95%. Egyértelmű, hogy az alacsony iskolai végzettség alacsonyabb munkaerő-piaci aktivitáshoz és rosszabb pozícióhoz vezet, de ez még a relatíve jobb helyzetűek, azaz szakmunkás végzettségűek rétegén belül is jelentős munkaerő-piaci hátrányt jelent: míg a nem roma 15–64 éves szakmunkás végzettségűek kétharmada (68%) dolgozik, addig a romáknak alig felére igaz ez (42%) (TÁRKI 2014). Az, hogy azonos korcsoporton belül azonos végzettségi szinten a romák és nem romák foglalkoztatási rátájában ekkora különbség van, számos strukturális tényezővel, így például a szakmák piaci helyzetével vagy a lakóhely munkaerő-piaci lehetőségeivel jelentős mértékben magyarázható, de nyilvánvaló, hogy a munkaerő-piaci diszkrimináció is jelentős szerepet játszhat a különbségben.

Bár az alacsony iskolázottsági szint emelésének legáltalánosabb módja a fiatalabb korosztályok egyre magasabb végzettséghez juttatása, de az idősebbek felnőttképzésben való részvétele is javíthatna a helyzeten. Ebben azonban az egész magyar társadalom súlyos lemaradásban van: 2013-ban a MEF adatai alapján a 25–64 évesek körében a romáknak csak 2%-a, a nem romáknak pedig 3%-a vett részt valamilyen oktatásban vagy képzésen (TÁRKI 2014).

5. Munkaerő-piaci és jövedelmi helyzet, anyagi depriváció

Az alacsony végzettségi szint – más, például területi vagy életkori dimenziók mellett – közvetlen hatással van a munkaerő-piaci helyzetre. A MEF 2013-as adatai szerint a magyarországi romák negyede (27%) számított foglalkoztatottnak, azaz végzett legalább egy óra jövedelemszerző tevékenységet a vonatkoztatási héten, míg a nem romák jóval több, mint fele (60%), így a különbség több mint kétszeres (TÁRKI 2014).

A foglalkoztatottság másik fontos indikátora a tartós munkanélküliségi ráta, amelyben a romák helyzete szintén sokkal rosszabb, mint az azonos korú nem romáké: az aktív korú romák negyede (25%), míg a nem romák huszada (5%) tekinthető tartósan munkanélkülinek, azaz a különbség ötszörös a két népességcsoport között a 2013-as MEF alapján (TÁRKI 2014).

2011-ben a 15–64 éves roma nők 61%-a, a roma férfiak 44%-a, míg a környékükön élő nem roma nők 23%-a és a nem roma férfiak 24%-a volt munkanélküli Magyarországon az ILO definíciója⁷ szerint az FRA–UNDP-kutatás alapján (Ivanov–Kagin 2014). Ezzel a kelet-európai régióban lényegében az élmezőnyhöz tartozunk: a férfiak között csak Szlovákiában és Horvátországban magasabb a romák munkanélkülisége (64% és 59%), és velünk egy szinten van Bosznia-Hercegovina és Montenegró (44% és 45%), míg a roma nők munkanélküliségi rátája alapján Bosznia-Hercegovina (79%), Szlovákia (78%), Horvátország (76%), Moldova (70%), Montenegró (70%) és Szerbia (67%) is megelőz minket.

A munkanélküliségi ráta mellett a romák munkaerő-piaci helyzetét még jobban mutatja a Világbank állástalanok arányát mérő indikátora ('jobless rate'), amely az aktív korú népességben belül nemcsak a munkaerő-piaci, de az iskolai inaktivitást is figyelembe veszi, hiszen azokat összesíti, akik nem dolgoznak, illetve nem tanulnak. Magyarországon 2011-ben a 15–64 éves

⁷ Eszerint munkanélküli az, aki a kérdézet megelőző héten nem végzett egyetlen óra jövedelemszerző munkát sem, de szeretne dolgozni és aktívan keres is munkát.

roma férfiak több mint fele (54%), a környékükön élő nem roma férfiaknak pedig jóval kevesebb, mint fele (42%) tartozott ide, míg a roma nők háromnegyede és a nem roma nők fele volt inaktív (FRA–UNDP-kutatás, Ivanov–Kagin 2014).

A magyarországi romák alacsony iskolázottságának, és ennek nyomán az alacsony foglalkoztatottságának egyenes következménye a szegénység, bármelyik mutatóval is mérjük azt. A TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálata alapján hétszer annyi roma⁸ volt relatív értelemben szegény 2012-ben, mint nem roma, ugyanis a romák 76%-a, míg a nem romák 12%-a élt a szegénységi küszöb (azaz az ekvivalens háztartásjövedelem mediánjának 60%-a) alatt. 2009-hez képest nőtt a relatív jövedelmi szegénységben élők aránya mindkét csoportban: míg a romák körében 70%-ról 76%-ra, addig a nem romák között 10%-ról 12%-ra emelkedett. Összességében 2012-ben a roma háztartásfőjű háztartásokban élőknek 4,4-szer nagyobb az esélye a szegénnyé válásra a nem romákhoz képest, és a háztartásfő etnikai hovatartozása az egyik legjelentősebb tényező a szegénnyé válás folyamatában. (Gábos–Szivós–Tátrai 2013)

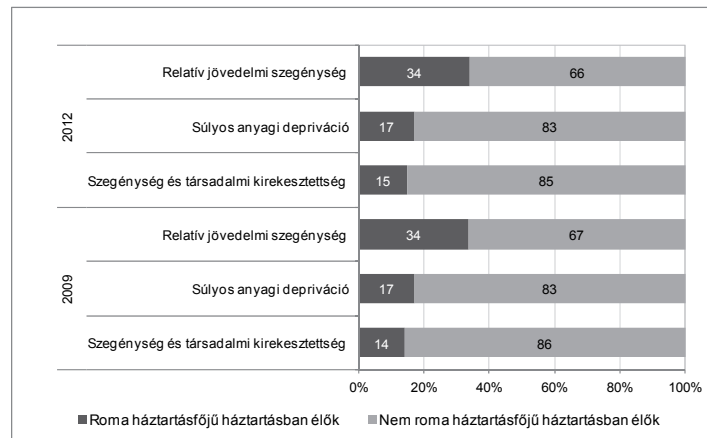
Más szegénységi mérőszámok a romák rossz helyzetének változatlanóságát mutatják 2009 és 2012 között. Mindkét évben a relatív jövedelmi szegények egyharmada (34%-a) roma, és a súlyos anyagi deprivációban élők⁹ hatoda (17%) is a romák közül kerül ki, míg az egyszerre szegénységben és társadalmi kirekesztésben élők (azaz az *Európa 2020 stratégia* szegénységi céljához tartozó kompozit-indikátor alapján) 15%-a roma annak ellenére, hogy a teljes népességben jóval alacsonyabb az arányuk, azaz mindegyik csoportban jelentősen felülreprezentáltak a romák (6. ábra).

Nemcsak a szegénység kiterjedtsége, azaz a szegénységi küszöb alatt élő relatív jövedelmi szegények aránya nőtt 2009 és 2012 között, hanem a szegénység mélysége is. A szegénységi rés-arány, azaz a szegénységben élők medián jövedelmének a szegénységi küszöbtől vett különbsége a roma háztartásfőjű háztartásokban élők körében 28%-ról 39%-ra nőtt, míg a nem romák körében is emelkedést figyelhetünk meg, de jóval kisebb mértékűt (20%-ról 22%-ra).

⁸ Ebben a fejezetben a TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálatának szegénység-indikátoraiiban a háztartásfőt a kérdezőbiztos jelölte romának vagy nem romának. A Monitor vizsgálat háztartásokat és az azokban élő 16 éves és idősebb személyeket vizsgálja, így az eredmények erre a kétféle megfigyelési egységre vonatkozhatnak.

⁹ Súlyos anyagi deprivációban él az, aki olyan háztartásban él, amely anyagi okokból legalább négy fogyasztási tételt nem engedhet meg magának az alábbi kilenc közül: (1) váratlan kiadás fedezése, (2) egy hét üdülés évente, (3) részletek fizetése (lakbér, lakástörlesztés, közműszámlák, részletre vásárolt termékek), (4) megfelelő étkezés, (5) a lakás megfelelő fűtése, (6) mosógép, (7) színes TV, (8) telefon, (9) személygépkocsi.

6. ábra. A szegénységben és társadalmi kirekesztettségben élők összetétele a roma és nem roma háztartásfővel rendelkező háztartásokban 2009-ben és 2012-ben (%)

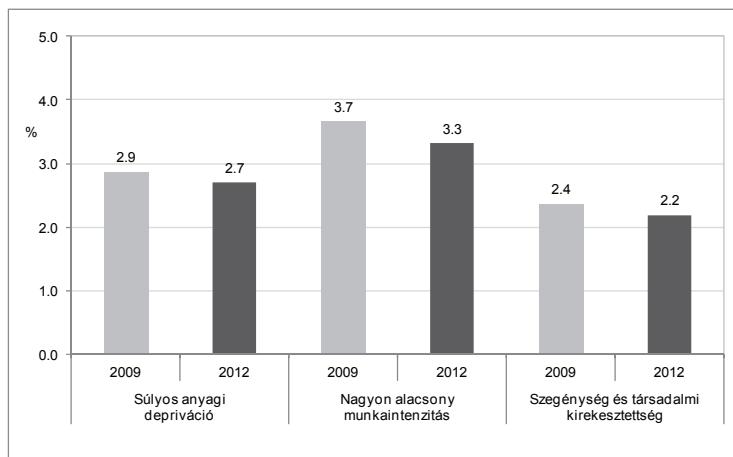

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2009 és 2012 adatai alapján Gábos–Szivós–Tátrai (2013: 55).

A 7. ábra jó összefoglalását adja annak, hogy ha a szegénységet és a deprivációt különböző szempontokból nézzük, a romák leszakadása minden tekintetben jelentős mértékű, és ez a kép lényegében nem változott 2009 és 2012 között. Ha összevetjük a roma és nem roma háztartásfőjű háztartásokban élők szegénységi kockázatát néhány jellemző indikátor mentén, akkor láthatjuk, hogy a romáknak közel háromszoros a kockázata arra, hogy súlyos anyagi deprivációban éljen, 3-3,5-szeres annak, hogy nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban éljen,¹⁰ és több, mint kétszeres körökben annak az esélye, hogy az előző tényezők együtteseként szegénységgel és társadalmi kirekesztettséggel küzdjön.

¹⁰ Az Eurostat munkaintenzitás-indikátora azt mutatja meg, hogy egy háztartás munkaképes korú (18–64 éves) tagjai az elméletileg lehetséges egyéves időkeretből hány hónapot töltöttek el foglalkoztatottként teljes, illetve részmunkaidőben. Nagyon alacsony munkaintenzitásúnak nevezzük azt a háztartást, amelyikben a munkaképes korú háztartásstagok a lehetséges időkeretnek legfeljebb 20%-ában foglalkoztatottak.

7. ábra. A romák nem romákhoz viszonyított szegénységi kockázata az anyagi depriváció, az alacsony munkaintenzitás, valamint a szegénység és társadalmi kirekesztettség kiterjedése szerint 2009-ben és 2012-ben – a roma és nem roma háztartásfőjű háztartásokban élők körében (%)

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2009 és 2012 adatai alapján Gábos–Szivós–Tátrai (2013: 60).

6. A roma népesség életkörülményeinek egyéb jelzőszámai

A roma népesség életkörülményeinek további jellemzői közül az alábbiakban a lakhatással és az egészségi állapottal kapcsolatos jelzőszámokat mutatjuk be, hiszen ezek szoros összefüggésben, okként és okozatként egyaránt hozzájárulnak a romákat körülvevő komplex hátrányok kialakulásához, illetve azok fennmaradásához.

A romák lakhatása és lakáskörülményei kapcsán az egyik legfontosabb kérdés, hogy a szélsőséges társadalmi és térbeli kirekesztettséggel párosuló és jellemzően rossz infrastruktúrával jellemezhető, telepszerű lakókörnyezet mennyire elterjedt. Telepeken, illetve telepszerű környezetben messze nem csupán romák élnek, de a romák esetében mindenképp fontos erről beszélni, hiszen ahogy Kemény István és munkatársai 2003-as országos romakutatása is rámutat, a lakóhelyi szegregáció mértéke a romák körében nem csökkent, csak átalakult 1971-hez képest, amikor a cigányok kétharmada élt elkülönült telepeken. (Kemény–Jankó–Lengyel 2004). A legfrissebb telepösszeírás

(Domokos–Herczeg 2010) nem vállalkozott arra, hogy a telepen élők etnikai hovatartozását is vizsgálja, de jelzésértékű, hogy az általuk összeírt területi egységeket összefoglaló néven „szegény- és cigánytelepeknek” és városi szegregátumoknak hívják, szintén Kemény István terminológiájára utalva. Összességében 1633 ilyen telepet azonosítottak országszerte 2010-ben, amelyekben összesen körülbelül 300 ezer fő, azaz az ország lakosságának 3%-a lakik.

A magyarok döntő többsége saját tulajdonú ingatlanban él, de mindez a roma háztartások 78%-ára, a környezetükben élő nem roma háztartásoknak pedig a 85%-ára igaz. Ezzel szemben a romák 12%-a él önkormányzati lakásban, míg a szomszédságukban élő nem romák körében feleannyien, 6%-nyian (UNDP/World Bank/EC – FRA 2012).

A lakhatási szegénység egyik bevett mérőszáma a zsúfoltság mérése. Az egy háztartástagra eső lakásterület alapján a romák majdnem feleakkora területen laknak (22 nm), mint a hasonló környéken élő nem romák (41 nm). Az egy főre jutó szobák száma tekintetében is hasonló a helyzet: 0,7 szoba jut egy roma háztartástagra, szemben a környékükön élő nem romák 1,3 szobás átlagával (UNDP/World Bank/EC–FRA 2012).

Bár szinte közhelyszerű, hogy a romák egészségi állapota rosszabb, mint a többségi társadalom tagjaié, kevés friss és megbízható adatot lehet erről találni. Az egyik ilyen adatforrás, az FRA–UNDP-kutatás alapján azonban vegyes kép bontakozik ki: a romák nemhogy rosszabbnak, de kismértékben inkább jobbnak ítélik meg a saját egészségi állapotukat, mint a környékükön élő nem romák. A romák 16%-a, a szomszédságukban élő nem romáknak pedig 19%-a tartja ugyanis rossznak az egészségi állapotát, míg a romák 67%-a és a nem romák 58%-a jónak ítéli azt. Bár a rendelkezésünkre álló adatokból nincs lehetőségünk ezt ellenőrizni, mégis igen valószínű, hogy a romák jobb egészségi állapotát a fiatalabb generációk dominanciája magyarázza. Ahogy korábban már láttuk, a roma népesség korösszetétel alapján jóval fiatalabb, mint a nem roma népesség, a fiatalabbak pedig általában sokkal egészségesebbek, mint az idősebbek¹¹. (UNDP/World Bank/EC–FRA 2012)

Habár a 16 éves és idősebb romák döntő többségének van egészségbiztosítása (94%), és ebben alig maradnak el a környékükön élő nem romáktól (97%), ahogy a gyermekkori (6 éves kori) oltások felvételét tekintve is lényegében teljes körű a lefedettség a romák körében is, egyes megelőző jellegű egészségügyi szolgáltatásokhoz vagy alapvető gyógyszerekhez saját megíté-

¹¹ Ennek az összefüggésnek a vizsgálatához nem állnak rendelkezésre megfelelő adatok a romák helyzetével kapcsolatban, így itt részletesebb adatokat nem tudunk bemutatni.

lésük alapján ritkábban jutnak hozzá nem roma környezetükhöz képest. (2. táblázat) A 16 éves és idősebb romák negyede (24%) vett részt a kérdézt megelőző egy évben fogászati szűrővizsgálaton szemben a környékükön élő nem romák közel harmadával (31%), ennél valamivel nagyobb a különbség a koleszterin-teszten való részvétel alapján (23% és 37%) valamint a kardiológiai szűrővizsgálat terén (27% és 39%), a legnagyobb eltérés romák és nem romák között pedig a röntgen, ultrahangos vagy egyéb hasonló vizsgálat esetében mutatkozik (38% és 54%). A férfiak és nők közti különbségek mind a romák, mind pedig a nem romák esetében elenyészőek; ahol van különbség, ott jellemzően a nők nagyobb részvételi aktivitását találjuk (UNDP/World Bank/EC – FRA 2012).

Fontos kérdés még az alapvető gyógyszerekhez való hozzáférés: a romák közel felének, a környékükön élő romáknak viszont alig negyedének háztartásában fordult elő a kérdezés előtti egy évben, hogy bár a háztartás valamely tagjának szüksége lett volna valamilyen gyógyszerre, azt anyagi okokból nem tudták megengedni maguknak (2. táblázat).

2. táblázat. Egészségügyi szűrésen való részvétel és alapvető gyógyszerekhez való hozzáférés a 16 éves és idősebb romák és a környezetükben élő nem romák körében, 2011 (%)

	Férfiak		Nők		Összesen	
	Roma	Nem roma	Roma	Nem roma	Roma	Nem roma
Fogorvosi szűrővizsgálat	22	31	27	30	24	31
Röntgen, ultrahangos vagy egyéb hasonló vizsgálat	37	52	40	56	38	54
Koleszterin-teszt	22	36	24	38	23	37
Kardiológiai ellenőrzés	25	39	29	40	27	39
Alapvető gyógyszerekhez való hozzáférés	46	22	49	23	47	23

Forrás: UNDP/World Bank/EC–FRA (2012)

7. Összegzés

A magyarországi romák hátrányos helyzete, kirekesztettsége nyilvánvaló tény, amihez alacsony iskolázottságukon, gyenge munkaerő-piaci kapcsolódásukon, lakhatási hátrányaikon, és gyakran nem megfelelő egészségi állapotukon keresztül vezet az út. Ez a tanulmány ismert társadalmi jelzőszámok segítségével kívánta bemutatni azt a komplex hátrányos helyzetet, ami a romák többségének társadalmi integrációját nehezíti.

A magyarországi roma népesség egyik legfontosabb demográfiai jellegzettsége jóval fiatalabb korösszetétele a magyar társadalom egészéhez viszonyítva. A roma fiatalok döntő többsége ma már kijárja az általános iskolát, és valamilyen középiskolában folytatja is tanulmányait, de jellemzően sem érettségit, sem valódi jövőbeli perspektívát adó képzést nem kap. Ráadásul a középiskolás roma diákok fele időközben lemorzsolódik, és elhagyja az iskolát. Ez a vegyes kép a romák helyzetének javulása szempontjából különösen fontos, hiszen az integráció és a szegénységből való kivezetés hosszú távon tehát csakis az iskolai végzettség szintjének növelésével, és a munkaerő-piacon értékes szakmák megszerzésével érhető el.

Az alacsony végzettség hatása kézzel fogható a gyenge munkaerő-piaci részvétel szintjén, ami tartós szegénységhez vezet. A magyar társadalom szegénységnek leginkább kitett csoportja a cigányság: hiszen kétszer-háromszor nagyobb a kockázatuk a nem romákhoz képest a szegénnyé válásra.

IRODALOM

- Bernát A. – Juhász A. – Krekó P. – Molnár Cs. 2013: A radikalizmus és a cigányellenesség gyökerei a szélsőjobboldal szimpatizánsai körében. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi Riport 2012, Budapest: TÁRKI, 355–376. p.
- Brüggemann, C. 2012: Roma education in comparative perspective. Analysis of the UNDP/World Bank/EC Regional Roma Survey 2011. Roma Inclusion Working Papers. UNDP: Bratislava.
<http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/ED/pdf/Roma-Education-Comparative-Perspective-UNDP.pdf>
- Domokos V. – Herczeg B. 2010: Terra Incognita: magyarországi szegény- és cigánytelepek felmérése – első eredmények. Szociológiai Szemle, 2010/3. sz., 82–99. p.
http://www.szociologia.hu/dynamic/szocszemle_2010_3_all.pdf
- Gábos A. – Szivós P. – Tátrai A. 2013: Szegénység és társadalmi kirekesztés Magyarországon, 2000–2012. In: Szivós P. – Tóth I. Gy. szerk.: Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. TÁRKI Monitor Jelentések 2012, Budapest: TÁRKI.
http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf

- Hajdu T. – Kertesi G. – Kézdi G. 2014: Roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló a TÁRKI Életpálya-felmérésének 2006 és 2012 közötti hullámaiból. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi Riport 2014. Budapest: TÁRKI.
- Ivanov, A. – J. Kagin 2014: Roma poverty from a human right development perspective. Roma Inclusion Working Papers. Istanbul: UNDP
- Kemény I. 2004: A magyarországi cigány népesség demográfiája. Demográfia, 2004/3–4. http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2004_3-4/Kemeny20Istvan_kozl.pdf
- Kemény I. – Janky B. – Lengyel G. 2004: A magyarországi cigányság, 1971–2003. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kertesi G. – Kézdi G. 2008: A roma és nem roma fiatalok középiskolai továbbtanulása. Első eredmények a TÁRKI–Educatio Életpálya-felmérése alapján. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Társadalmi Riport 2008. Budapest: TÁRKI, 344–362. p. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-821/publikaciok/tpubl_a_821.pdf
- KSH 2011: 2011. évi Népszámlálás – 9. Nemzetiségi adatok. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/nemzetisegi_adatok
- Szívós P. – Tóth I. Gy. 2013: Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. In: Szívós P. – Tóth I. Gy. szerk.: Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. TÁRKI Monitor Jelentések 2012, Budapest: TÁRKI. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf
- TÁRKI 2014: Társadalmi folyamatok Magyarországon a Nemzeti Felzárkózási Stratégia elfogadásának időszakában 2009 – 2012. Budapest: TÁRKI. http://www.tarki.hu/hu/news/2014/kitekint/20141024_ntfs_monitoring.pdf
- UNDP/World Bank/EC – FRA 2012: The situation of Roma in 11 EU Member States – Survey results at a glance. Luxembourg: Publications Office of the European Union. http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/2099-FRA-2012-Roma-at-a-glance_EN.pdf